

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

**ДОСЛІДЖЕННЯ
СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ**

Збірник наукових праць

№ 1 (58) 2012

Виходить 4 рази на рік
Заснований у квітні 1996 р.

Київ – 2012

Засновник: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 7697 від 07.08.2003 р.

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних наук (постанова ВАК України № 1-05/6 (3-05/6) від 06.10.2010 р.)

Науковий збірник включає широкий діапазон досліджень актуальних проблем економічного, політичного, соціокультурного розвитку країн Азії і Африки; робіт, присвячених аналізу закономірностей цивілізаційної еволюції суспільних осередків згаданих регіонів планети; студій, висвітлюючих перспективи трансформації потоків глобального історичного прогресу в контексті піднесення держав Південно-Східної Азії.

Головний редактор: Пахомов Ю.М. – доктор економічних наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: Толстов С.В. – кандидат історичних наук

Відповідальний секретар: Лакішич Д.М. – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Гура В.К. – доктор історичних наук
Жангожа Р.Н. – доктор політичних наук
Зернецька О.В. – доктор політичних наук
Канцелярук Б.І. – доктор політичних наук
Кононенко С.В. – кандидат політичних наук
Леценко Л.О. – доктор історичних наук
Макаренко Є.А. – доктор політичних наук
Павленко Ю.В. – доктор філософських наук
Потехін О.В. – доктор історичних наук
Хижияк І.А. – доктор історичних наук
Шергін С.О. – доктор політичних наук
Юрченко С.В. – доктор політичних наук

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України (протокол № 7 від 22 грудня 2011 р.)

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори статей

Думки, положення і висновки, висловлені авторами, не обов'язково відображають позицію редакції, яка залишає за собою право вносити стилістичну правку текстів

© Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2012

УДК 327+008 (100)

В. Гура,

доктор історичних наук, професор,
Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

СВІТОВА ПЕРИФЕРІЯ ХХІ ст. У ПРОБЛЕМНОМУ ВИМІРІ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ НАТУРАЛІЗАЦІЇ (ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ)

Стаття присвячена аналізу закономірностей відтворення цивілізаційного чинника в різних суспільних осередках, дослідженню ролі та місця культурних надбань в якості ядра цивілізаційних комплексів, з'ясуванню залежності між прогресом і етичною сталістю традиційних цінностей.

Ключові слова: світова, периферія, мультикультурна натуралізація, цивілізаційний розвиток.

Гура В. Мировая периферия ХХІ ст. в проблемном измерении мультикультурной натурализации (трансформация цивилизационной парадигмы глобального развития).

Статья посвящена анализу закономерностей воспроизводства цивилизационного фактора в разных социальных очагах, исследованию роли и места культурных обретений в качестве ядра цивилизационных комплексов, изучению зависимости между прогрессом и этической стабильностью традиционных ценностей.

Ключевые слова: мировая, периферия, мультикультурная натурализация, цивилизационное развитие.

Gura V. World periphery of the XXI century in problem dimension of multi-cultural naturalization (Transformation of the civilization paradigm of global development).

The article is devoted to the analysis of laws of replication of the civilization factor in different social centers, examination of the role and place of cultural values as the nucleus of civilization complexes, clearing of inter-relation between the progress and stability of traditional values.

Key words: world, periphery, multi-cultural, naturalization, civilization, development.

Швидке накопичення критичної маси глобальних проблем на початок нового сторіччя неспростовно довело наявність загрози апокаліптичної перспективи як наслідку розвалу біполярної

© В.Гура, 2012

УДК 316.7+008(5-15)

Н. Пророченко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФУНДАМЕНТ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ ТА ПОЛІТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ІСЛАМСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЯК ПІДГРУНТЯ ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ АРАБСЬКОГО СВІТУ

У статті досліджується питання сучасного стану, співвідношення й взаємодії таких факторів, як традиційна соціальна структура, ісламський політичний рух і модернізація в контексті подій "Арабської весни" 2011 р.

Ключові слова: модернізація, "Арабська весна", арабське суспільство, традиційні цінності, політичний іслам.

Пророченко Н. Цивилизационный фундамент социокультурного достояния и политических традиций исламского сообщества как основа эволюции социально-экономических комплексов и политических систем Арабского мира.

В статье исследуются вопросы современного состояния, соотношения и взаимодействия таких факторов, как традиционная социальная структура, исламское политическое движение и модернизация в контексте событий "Арабской весны" 2011 г.

Ключевые слова: модернизация, "Арабская весна", арабское общество, традиционные ценности, политический ислам.

Prorochenko N. Civilization basement of islamic community's socio-cultural values and political traditions as a ground of Arabic states' socio-economic complexes and political systems evolution.

The paper studies the issues of current state, balance and interaction of the traditional social structure, islamic political movement and modernization factors in the context of 2011 "Arabic spring".

Key words: modernization, "Arabic spring", "Arabic society", traditional values, political Islam.

Як відомо, у ряді країн Близького Сходу та Північної Африки з кінця 2010 р. відбулася серія масових антиурядових протестів. Хвилювання почалися з Тунісу. Після кількох тижнів

демонстрацій президент З. Бен Алі 14 січня 2011 р. залишив країну. Наприкінці січня 2011 р. хвилювання спалахнули в Єгипті, Алжирі та Ємені. В результаті, 11 лютого у відставку подав президент Єгипту Х. Мубарак, а президент Ємену А. Салех після отримання поранення в результаті замаху залишив країну. Крім того, взимку 2011 р. розпочалися антиурядові протести у Сирії та Лівії. В Лівії вони призвели до громадянської війни, втручання у події військових сил НАТО та повалення режиму М. Каддафі. А в Сирії – до військових операцій урядових сил проти повстанців.

Збіг у часі протестних рухів в арабських країнах підштовхує до пошуку спільних причин та закономірностей цих процесів. Серед іншого вони зумовлені тим, що загальносвітові глобальні процеси нашарувалися на внутрішню трансформацію арабських суспільств під впливом модернізації, що призвело до накопичення критичної маси невідкладних проблем, які вимагають термінового вирішення. Важливим фактором також стали засоби комунікації, завдяки яким збільшилась ефективність та організованість соціально активних людей.

Причини протестів були начебто різні – складне економічне становище в Єгипті, монополія на контроль над економікою кланів Траблусі та Бен Алі у Тунісі, сепаратистські настрої у Кіренаїці та міжплеменні розбіжності у Лівії, соціально-економічна нерівність між сунітами та шиїтами в Бахреїні, незадоволення бедуїнської верхівки неухвагою з боку влади в Кувейті та Йорданії. Водночас, як зауважив генеральний секретар ЛАД Амр Муса: "У арабського суспільства є багато схожих елементів, і ми не можемо розглядати Туніс як окремий інцидент" [1]. Ідеологія цього протестного руху залишається вкрай складним питанням. Адже в ході "революцій" не висувалося спільних політичних гасел, майже не фігурували і релігійні заклики. Здавалося, що населення об'єдналося у прагненні усунути старих вождів та перерозподілити владні повноваження у суспільстві.

Проте основну тенденцію суспільних процесів на Арабському Сході за загальними ознаками можна кваліфікувати як цивілізаційну натуралізацію. На Заході традиційно недоцінюється ступінь одержимості населення цивілізаційними цінностями. Однак на теперішній час ми спостерігаємо, що в

арабському суспільстві на фоні наслідків глобалізації та посилення зовнішньої загрози, що неодноразово втілювалася у життя (1991 р. – Кувейт, 2003 р. – Ірак, 2011 р. – Лівія), відбувається загострення відчуття небезпеки та посилюється занепокоєння щодо можливостей збереження суверенітету над територією і суспільством. Успіхи модернізації арабських країн в очах їх населення марніють перед загрозою цивілізаційним основам. Очевидно, на Арабському Сході зберігається критичний ступінь розчарування арабського суспільства у європеїзованих моделях суспільного розвитку, причому цими настроями охоплені різні верстви суспільства. Хоча в умовах глобалізації прискорилося накопичення руйнівних наслідків політики універсалізації світу під проводом західних моделей відкритої економіки та цінностей секуляристського споживацького суспільства, в Арабському світі ресурси і відповідні механізми запровадження західних стандартів відсутні, більше того, відсутня широка суспільна потреба у цьому.

Соціальний вибух найбільш сильно пролунав у країнах, які в цілому за економічними показниками розвивалися відносно успішно. Адже економічне становище Тунісу, наприклад, стабільно покращувалося. Протягом останніх двадцяти років темпи економічного зростання становили близько 5% на рік. За період 2004–2009 рр. доход на душу населення зріс з 3,5 тис. тун. дин. (2,7 тис. дол.) до 5 тис. тун. дин. (3,9 тис. дол.). На соціальні потреби держава спрямовувала 20% валового внутрішнього продукту. Якщо у 1984 р. нижче рівня бідності (менше 2 тун. дин. на особу на день) жило 20% тунісців, то у 2005 р. – вже 6%, а у 2010 р. – всього 3,8%. 80% туніських родин мають своє житло, 21% володіє автомобілями, 80% сільських жителів мають доступ до електроенергії, 70% – до питної води. У країні сформувався середній клас, який складає 60% населення, на долю якого припадає 83% споживання. Характерним для Туніса був низький, всього двократний, розрив у споживанні бідних та багатих верств суспільства [2]. Проте республіканська модель та націоналізм в якості ідеї суспільної консолідації виявилися нездатними забезпечити поступальний розвиток та узгодженість з прийнятими у суспільстві уявленнями про справедливість, комфорт та мету існування.

У ході активної фази протестів складалося уявлення, що незадоволення основної маси населення арабських держав спричинено розгулом корупції, масовим безробіттям серед молоді, неефективною системою освіти, яка призвела до швидкого зростання прошарку так званих дипломованих безробітних, відсутністю перспектив вирішення житлової проблеми в умовах стрімкого демографічного зростання, небажанням влади займатися проблемами простих людей, близькістю та недоступністю ситої й благополучної Європи. Дійсно, у державах Арабського регіону практично всюди панує безробіття й відсутні перспективи для всіх верств населення, передусім для молоді. Експерти відзначають, що у Єгипті більше третини населення молодше 15 років, в Алжирі – трохи більше чверті, в Йорданії середній вік – менше 21 року, а середній вік – менше 18. За даними Арабської організації праці, у 22 країнах чисельність робочої сили становить 98 млн осіб, з них 12 млн – безробітні, 22 млн – частково безробітні. Найбільше безробіття в Іраку (60%), високе воно у Ємені (25%), в Алжирі (21%), в Йорданії (19%), у Судані (17%), у Марокко і Лівані (15%), у Тунісі (12%), в Єгипті (9%), у Сирії (8%). Неписьмених серед арабів 60 млн, 9 млн дітей не навчаються взагалі, 73 млн арабів живуть нижче рівня бідності, 10 млн – хронічно недоїдають [3].

Роль детонатора хвилювань, наприклад, у Тунісі спричинило безробіття серед молоді: надії батьків на те, що діти, отримавши освіту, знайдуть хорошу престижну (що в арабському суспільстві надзвичайно важливо) роботу, стануть опорою родині, виявилися марними: безробітні випускники ставали тягарем для родини. Вплинув на настрої арабського населення і стрибок цін на основні продукти харчування через збільшення їх вартості на світовому ринку. Але головна причина в іншому.

У східних суспільствах величезну роль відіграють родинно-кланові зв'язки. Зокрема, Туніс, не дивлячись на його суттєву, як здавалося, вестернізацію, не став в цьому відношенні винятком. На початок XXI ст. контроль над економікою країни розподілило декілька родин й така ситуація багатьох влаштувала. Проте протягом останніх кількох років клану Траблусі, до якого належить Лейла, дружина президента Тунісу, разом з родинним угрупованням Бен Алі вдалося відтіснити інші клани та

підпорядкувати собі майже всю економіку. Це створило умови для швидкого збагачення двох родин (статок Бен Алі та його найближчих родичів оцінюється у 5 млрд дол.). У той же час групи, які були відсторонені від участі у економічній діяльності, об'єднували осіб, які володіли фінансовими ресурсами, політичним досвідом та не стали миритися з поразкою й чекали нагоди зруйнувати монополію кланів Траблусі та Бен Алі.

Подібною була й ситуація в Ємені. Єменський лідер А. Салех порушив баланс сил у країні, залишивши значну частину населення без надії на покращення свого соціально-економічного становища. Ця ситуація визначається родоплемінними відносинами. Основними мазхабами в Ємені є зейдіти та шафіїти. Тривалий історичний період влада належала представникам зейдітів. Свого часу утворення НДРС на півдні було обумовлено прагненням шафіїтів до самостійності. Після об'єднання країни у 1991 р. в економіці та політиці панівну роль отримали знову зейдіти на чолі з президентом А. Салехом. При цьому абсолютна більшість колишньої південноєменської еліти була безцеремонно викинута з активного економічного життя. Наприклад, всі військовослужбовці південноєменської армії, які вважалися привілейованим прошарком у Південному Ємені, були звільнені зі служби без виплати пенсії. Ця "ображена" еліта тепер становить рушійну силу так званого "харакат" на півдні, який вимагає відокремлення. Доки А. Салех балансував, надаючи привілеї на економічному просторі півдня зейдітам з півночі, все було досить стабільно. Але коли він дистанціювався від партії "Іслах", яка власне й об'єднує значну частину ключових фігур цього мазхаба, та усунув їх від влади, утворився перекис, кульмінація якого припала на весну-літо 2011 р. На бік опозиції у Ємені перейшло керівництво Торговельної палати країни, яка об'єднує всіх впливових бізнесменів. До цього випадку ніколи бізнес-товариство не проявляло себе так активно у кризові періоди. Більш того, як правило, в усіх конфліктах бізнесмени займали сторону президента. Керівником Торговельної палати є син найбагатшого бізнесмена Ємену Саїда. Раніше кожен бізнесмен віддавав 50% прибутку "родині", але з переходом в опозицію до режиму президента комерсанти припинили постачати президентському оточенню готівку, що вплинуло на боєздатність армії та її лояльність Салеху [4].

Дисбаланс у системі соціальних зв'язків відбився і на подіях в Йорданії. Важливим елементом протестів у цій країні стала критика королеви Ранії та її палестинських родичів. Відомо, що палестинці неофіційно дискримінуються при прийомі на державну службу, в армію та поліцію, зазнають труднощів у отриманні громадянства. Ранія Ясін, хоча й народилася у Кувейті, походить з Тулькарема й з перших днів набуття королівського статусу активно допомагає своїм одноплемінникам, використовуючи "адміністративний ресурс". У результаті, група близьких до неї осіб перетворилася на олігархічну структуру, що викликало незадоволення в корінних йорданських кланах [5].

Отже, невіправдано стверджувати, що зміна влади в Тунісі, Ємені, Єгипті та антиурядові виступи в інших країнах відбулися виключно через зростання безробіття, підняття цін на продукти та розквіт корупції. Масові протестні рухи спалахнули й через те, що правителі порушили головний закон про дотримання системи стримувань та противаг, на яких власне й базується суспільна система країн Сходу. Тому, не дивлячись на позитивні зміни, суб'єктивно існувало уявлення про глибоку кризу, яка вразила суспільство та паралізувало роботу традиційних соціальних механізмів.

Арабське суспільство зберігає традиційний характер. На відміну від розвинених громадянських суспільств Європи та США, воно не таке структуроване у класовому та соціальному плані, більш фрагментарне, має риси клановості, конфесійних, етнічних, племінних та патріархальних зв'язків. Більшість населення продовжує орієнтуватися на родоплемінні цінності. Ми бачимо, що й у Європі – на чужині – мусульмани прагнуть згуртуватися, що відображає природній стан їх соціального середовища, спосіб мислення. У них часто відсутнє прагнення до індивідуальної діяльності в умовах ризиків (які завжди є), їм комфортніше в умовах опіки. Це демонструє й ісламська суспільна практика, якій притаманне детальне регулювання життя.

На Сході зберігається чітка, утворена протягом багатьох століть племінна та родова верхівка, яка традиційно, незалежно від рівня компетенції та освіченості, займає "своє місце" в системі ієрархії, й усі заколоти пов'язані виключно з питанням

збереження цього місця. Сила цієї системи в тому, що клани мають дбати про своїх одноплемінників, забезпечуючи їм просування по соціальній драбині. Ті, у свою чергу, за першим покликом виступають на захист інтересів свого клану й ідеологічні переконання тут відіграють дуже незначну роль. Будь-які політичні доктрини на Сході – це тільки вираз зручної для тієї чи іншої племінної верхівки системи поглядів й не більше. Відповідно, політичні партії тут мають яскраво виражений моноплемінний або родоплемінний характер. Отже, 25% безробітних молодих спеціалістів з вищою освітою в Тунісі – це лише доказ того, що основні клани не в змозі були забезпечити на практиці свою найважливішу функцію – гарантувати гідне життя та кар'єру своїм одноплемінникам й, відповідно, втрачали підтримку у своїх родових групах. Така ситуація була неприпустима і З. Бен Алі усунули. Принципово важливим є те, що баланс сил у тій чи іншій арабській країні визначається кількістю міністерських та державних посад у представників того чи іншого клану. Саме цей показник є ключовим для визначення розстановки сил в економіці. Справедливий розподіл економічних благ на Сході здійснюється, як правило, через делегування державних посад. Саме цього вимагає опозиція, що вийшла на арабські вулиці, а не демократизації. Парламентаризм їй потрібний як інструмент налагодження економічних відносин та сигналізації про порушення балансу сил. Показовою ілюстрацією тут може бути поведінка марокканських дипломованих безробітних. Протягом багатьох років такі особи влаштовують пікети або масові акції біля будівлі Палати представників (нижня палата парламенту Марокко) з однією вимогою – отримати доступ до "теплих місць" державних службовців і пов'язаних з цими посадами благ. Іншого застосування собі вони не бачать.

У той же час в результаті створення в останні десятиліття у більшості арабських країн сучасних демократичних інститутів (парламент, система загальних виборів, розгалужена мережа ЗМІ) та в результаті економічних реформ тут сформувався прошарок осіб, які сприймають та підтримують ідеї громадянського суспільства і демократії. При цьому вагому роль продовжує відігравати іслам, який для більшості населення залишається регулятором повсякденного життя та суспільно-політичної практики. Отже, в арабському суспільстві якщо й формуються

основи "громадянського суспільства" – політизованих, самостійно мислячих людей – то мислячих в категоріях патріархальності та ісламу. Змішування в теперішньому політичному ландшафті арабських країн традиційного та сучасного створює неоднозначну картину. Зокрема, німецький ісламознавець, директор Інституту ісламських досліджень при Вільному університеті в Берліні Гудрун Кремер так змальовує портрет учасника протестної демонстрації: "Молодий чоловік 25 років може бути представником покоління Facebook й при цьому підтримувати насилля чоловіків у власній родині стосовно до матері чи сестри, оскільки воно відповідає шаріату. Він виступає за боротьбу з корупцією та при цьому дає хабара поліцейському, відкупаючись від штрафу. Він може бути прихильником ідеї ісламської демократії й при цьому поділяти погляди ісламських радикалів, які виступають з вимогами безумовної покори духовному авторитету" [6].

Ступінь прихильності до цивілізаційних цінностей у сучасних суспільствах різна як і ступінь культурного запозичення та адаптації до чужого. Але ми бачимо, що в арабських країнах зростає популярність ідеї спирання на власну цивілізаційну модель суспільного розвитку як умову виживання та зміцнення.

Незалежно від сили протестних настроїв або їх повної відсутності в тій чи іншій країні, фактично всі арабські режими (нові та ті, що встояли) оголосили про початок структурних перебудов своїх політичних та економічних моделей. Якщо підходити до змісту цих реформ узагальнено, то їх суть зводиться до розширення представництва опозиції (економічної та політичної) в політичній системі країн, що, відповідно, викличе посилення їх позицій й у ключових галузях економічного блоку. Там, де про такі реформи не оголошено, вони будуть здійснюватися у неофіційному порядку, але так само невпинно. Так, 19 березня 2011 р. в Єгипті відбувся референдум щодо внесення поправок до конституції, за які висловилося 77% голосуючих (у референдумі взяли участь 40% виборців). Поправки стосувалися статусу президента, зокрема, вимог до кандидата на посаду; терміну повноважень президента: чотири роки замість шести з правом переобирання тільки один раз; а також щодо процедури введення надзвичайного стану у країні [7].

У Марокко 2 липня 2011 на референдумі, в якому взяли участь 73% виборців (рекордна для марокканців активність за останній час), було прийнято нову конституцію, яку схвалили 98% голосуючих. За офіційною характеристикою вона покликана "стати основою специфічної марокканської демократії та відкрити нову історичну сторінку у взаємовідносинах між тронем та народом" [8]. Серед нововведень – чітке визначення повноважень короля, розширення конституційного статусу партій, профспілок, громадських організацій, зміцнення статусу прем'єр-міністра.

Тим не менш традиція буде суттєвим компонентом перетворень. Наприклад, швидко зорієнтувалася влада Йорданії. Для проведення економічних реформ були задіяні молоді, європейські освічені економісти, за участю яких було проведено приватизацію. Проте контрольні пакети залишилися у руках держави, а частину акцій було продано за символічну плату шейхам племен та вищим офіцерам. Після реалізації економічних нововведень ці спеціалісти були відправлені у відставку з міністерських посад, а їхні місця зайняли шейхи бедуїнських племен.

"Жасмінова революція" в Тунісі поклала край монополії президентського клану Бен Алі на ключові позиції у провідних галузях економіки країни. Власне, ця "революція" й відбулася через те, що літній президент Бен Алі не зміг опиратися амбіціям своєї дружини Лейли Траблусі, яка фактично підпорядкувала економіку країни інтересам свого сімейного клану. З початку 1990-х рр. ця родина контролювала банківський сектор, профспілки, асоціації жінок, готельний та туристичний бізнес, сектор телекомунікацій та левову частку державного сектору економіки. Все це викликало роздратування тієї бізнес-еліти, якій не вистачало місця для зростання.

Одним із детонаторів протестів в арабських країнах стало також оголошення планів про передання верховної влади своїм синам та найближчим родичам. Цей спільний момент для Тунісу, Єгипту та Ємену свідчить, що не тільки зубожіла частина населення втомилася від безвиході, але й про те, що за останні десятиліття сформувалася нова економічна еліта, яка не може розвиватися за старої політичної номенклатури.

Не так давно більшість експертів акцентували увагу на стабільності арабських авторитарних режимів на відміну від

тих, що запроваджують пряму дію демократії. Очікування, що "Арабська весна" відкриє нову еру демократизації цього регіону швидше за все марні. Достатньо було подивитися на гасла протестувальників. Якщо і фігурували гасла демократизації, то у прив'язці до вимог відставки того чи іншого лідера. Виступи були сфокусовані на особистостях правителів, які порушили правила гри, зупинили дію "соціальних ліфтів" або розчарували маси відсутністю змін до кращого, до створення перспектив для молоді. Але ці перспективи не завжди пов'язані з лібералізацією та демократизацією – більшість населення продовжують орієнтуватися на родоплемінні цінності.

Таким чином, суспільний устрій у цьому регіоні залишиться авторитарним з елементами демократії та орієнтацією на родоплемінні цінності, оскільки це відповідає стану свідомості абсолютної більшості населення регіону.

На думку російського арабіста Є.Є. Кірсанова, у такому кліматі демократія потрібна тільки для того, щоб створити політичну партію та отримати міністерську посаду і свою нішу, яку можна заповнити родичами та одноплемінниками. Питання саме у цьому, а не у рівності жінок чи таємності голосування. Якщо рід чи клан отримують свою гарантовану нішу, то про інші демократичні принципи можна не згадувати [9]. Як уявляється, арабські суспільства "терплять" і авторитаризм і демократію доки це не загрожує традиційній соціальній структурі. Демократія тут потрібна тільки для отримання соціальних благ, не поступаючись при цьому своїми уявленнями про справедливість та способи виживання.

Протестні рухи мали на меті трансформувати режими, надати їм більше відкритості та толерантності у розподілі ресурсів. Завдання повстань, окрім прагнення випустити накопичену втому, персоніфіковані. Це особи керівників держав та їхні родичі, які втратили почуття міри і забули про справедливість. Зокрема, після того як Бен Алі та Х. Мубарак залишили свої посади, ситуація стабілізувалася, почався конструктивний діалог про розподіл посад та сфер впливу. І хоча в ході діалогу ще будуть виникати кризи та загострення, пошук компромісної моделі всередині еліти триватиме. Він потребуватиме деякого часу і буде пов'язаний з рецидивами та інцидентами, але не слід

особливо побоюватися нових хвиль демонстрацій. Саме така схема забезпечує на Сході оптимальне просування інтересів своєї групи та роду.

У контексті процесів, що відбуваються, важливою проблемою залишається співвідношення основних цивілізаційних компонентів – традиції й ісламу (асабії та умми). Збіг у часі протестних рухів, які охопили переважно республіканські режими, нашоєму на думку, що виступи були зкоординованим ісламістами проектом захисту ісламської спільноти. Можливою метою цього проекту є ліквідація республіканських режимів як ненадійних союзників у справі захисту Арабського світу. В будь-якому випадку "Арабська весна" принесла найбільші дивіденди саме політичному ісламу.

Помірковані ісламські рухи отримали можливість долучитися до легальної політичної діяльності. Але вони не переслідують мету руйнування старого устрою, а тільки прагнуть реформувати його. Так, у Тунісі провідною ісламською силою залишається "Ан-Нахда", яка ще 10 років тому заявила про перехід на помірковані позиції: на конгресі партії, який відбувся в Лондоні у 2001 р., було анонсовано відмову від силових методів боротьби та прихильність до демократії. Керівництво єгипетської асоціації "Брати-мусульмани" (АМБ) з 1977 р. дотримується курсу на перетворення на політичну партію, її лідери визнали, що тероризм веде релігію до духовного самогубства і засудили його, а багатопартійність та парламентаризм були визнані такими, що відповідають ісламським принципам. Відмовились АМБ й від поділу мусульман на істинних та тих, що не дотримуються приписів ісламу. Зараз єгипетські ісламісти користуються підтримкою респектабельних ісламських банків та компаній, для яких дотримання релігійних норм є перевагою у конкурентній боротьбі. Так, з 22 єгипетських профспілок 5 найбільших (лікарів, інженерів, фармацевтів, юристів, науковців) контролюють АМБ.

Співробітництво "ісламського капіталу" з "Братами-мусульманами", які перейшли на помірковані позиції, відображає їхні сподівання на зміцнення своїх позицій та захист від радикальних ісламістів. Тому прихід до влади "Ан-Нахди" у Тунісі або АМБ в Єгипті навряд чи дестабілізує кардинально ситуацію в регіоні. Ніхто не планує відмовитись від приватної власності

або змінювати економічну інфраструктуру. Намагаються замінити політичних діячів, які через тривале перебування при владі суттєво порушили систему перерозподілу соціальних благ та існуючий баланс сил. Показово, що багато політичних діячів, арабських та закордонних проводять консультації з поміркованими ісламістами.

Для арабських еліт також очевидним залишається факт, що для надходження прибутків необхідно продовжувати інтеграцію у світову економіку. Але для цього необхідно також адаптувати соціально-економічну структуру країни до сталих суспільних уявлень про гармонійний справедливий устрій. Тому сьогодні ми спостерігаємо початок структурних перебудов політичних та економічних систем в арабських країнах, незалежно від сили протестних настроїв, які тут проявлялись або були відсутні. В основі реформ лежить розширення представництва опозиції (економічної та конфесійної) в політичній системі, що призведе й до посилення її позицій в економіці.

Прихід у владу ісламістів різного спрямування неминучий. Адже політичні системи арабських країн зазнають перебудови, а ісламісти – традиційна та найбільш організована частина суспільства, яка навчилася діяти у різних, як правило, несприятливих умовах. Але слід погодитися з експертами, які стверджують, що малоімовірним є досягнення ісламістами політичної монополії. Вони стануть системоутворюючим, але не домінуючим елементом політичної системи, передусім з власного бажання. Так, "Брати-мусульмани" Єгипту демонструють сьогодні еволюційний шлях входження у владу. Офіційно заявлено про створення ними в Єгипті "Партії свободи та справедливості", яка претендує на 30% місць у парламенті. Відбувається еволюція поглядів "Братів-мусульман" від ідей відродження ісламу до реформи суспільства з урахуванням ісламських принципів. Так, в політичній платформі єгипетської асоціації "Брати-мусульмани", яка була прийнята у 2008 р., пропонується започаткувати виборчий орган з улемів, який би контролював відповідність законопроектів нормам фікха, документ наполягає на допуску до вищих посад у державі тільки мусульман. Аналогічну еволюцію демонструє туніська ісламська організація "Ан-Нахда", яка за результатами соціологічного

опитування в лютому 2011 р. є другою серед відомих населенню політичних партій після колишньої правлячої партії Демократичне конституційне об'єднання (розпущена за рішенням суду у березні 2011 р.). Сучасна політична концепція "Ан-Нахди" передбачає зміну культури суспільства згідно з етикою іслама. Її лідер, Р. аль-Ганнуші, критикує Захід за матеріалізм, уход від Бога, прагнення поставити людину на місце Бога у системі світосприйняття. Р. аль-Ганнуші водночас підкреслює несуперечливість ісламу і сучасності.

Процеси, що відбуваються зараз в Арабському світі, свідчать, що різноманітну політичну реальність незахідних суспільств неможливо звести до відтворення єдиної моделі західної демократії. Конструктивні позиції сучасних поміркованих ісламських політичних рухів представляються достатнім підґрунтям для включення цих партій у нову політичну систему, оскільки їхні ідеї здатні доповнити та оживити дискусію, яка спрямована на пошук нових шляхів суспільного розвитку.

Роль ісламізму у суспільстві необхідно переосмислити. Легальна ісламістська опозиція, за висловом французького дослідника Ф. Бюрга, може виступати як "соціальна терапія та мова політичного протесту, на якій можуть виражатися демократичні вимоги". В умовах традиційного мусульманського суспільства поміркований іслам може стати механізмом, з допомогою якого демократичні інститути будуть адаптуватися до реалій Арабського світу. Мусульмани у більшості відкидають непритаманний їм європейський спосіб життя. Спроби згуртуватися до купи (оскільки самореалізуватися поодиночки боязко й суперечить загальному родовому способу мислення) відіграє у цьому феномені головну роль. Спроби "розмити" цю ідентичність пропозицією "жити за новими демократичними правилами" наштовхується на протест. З'являється бажання самовираження через усвідомлення своєї меншовартості. Ця меншовартість не залежить від фінансової забезпеченості та гарної освіти. Боротьба ідей зводиться тільки до одного питання: якщо у нас істинна релігія, яка цілком визначає наше життя, то чому ці безбожники живуть краще? Прийняти тезу про те, що рівень життя не залежить від релігії або залежить дуже незначною мірою вони не можуть. Правляча еліта арабських держав тривалий час

підтримувала і фінансувала протестний антизахідний рух, вважаючи це чудовою можливістю випустити пар для найбільш вільних верств населення та заявити про свої претензії на місце у міжнародній системі. Але такі маніпуляції без ґрунтовної трансформації всередині країн мали короткотерміновий ефект.

Тому новій політичній та економічній еліті, яка приходить на зміну диктаторам, потрібно швидко вирішити питання, які спричинили народні хвилювання. Адже у Тунісі, Єгипті, Ємені не має такої "подушки безпеки", у вигляді нафтодоларів, як у держав Затоки. Це проблеми безробіття, соціального забезпечення, корупції, що гальмує розвиток малого та середнього бізнесу, який є основою життя "арабської вулиці". В такій ситуації ісламісти не квапляться очолювати уряди. Брати участь у владі – так, але вони не готові вирішувати економічні проблеми, які мають структурний характер і не можуть бути вирішені завтра, після відставки авторитарного керівництва. Так, на ліквідацію прямих збитків від погромів у Тунісі знадобиться 2 млрд євро. Заворушення нанесли важкий удар по туристичному сектору, який дає 50% прибутків бюджету [10]. З початку "Арабської весни" валютні резерви Єгипту скоротилися на 25%, робочих місць немає, міністерство фінансів країни знизило свій прогноз економічного зростання до 2% замість очікуваних 5%. У єгипетського уряду пуста казна, а "Брати-мусульмани" висунули пропозицію, щоб всі мусульмани сплачували обов'язковий податок у 7,5% свого прибутку на підконтрольну уряду доброчинність. Таким чином, вважають вони, буде дотримано релігійних приписів. 30 жовтня 2009 р. на сайті АМБ було оголошено: "Ми, мусульманське братство, маємо чітку місію, ми тут на основі нашого невід'ємного права на серйозну та активну участь у політичному житті Єгипту". При цьому "Брати-мусульмани" пропонують в якості основоположної концепції реформ закони, приписані Аллахом. За їх твердженням, у цьому разі можливе "успішне уникання страждань та вирішення проблем політичної, економічної, соціальної та культурної природи". Передумовою для реалізації реформ має бути створення "мусульманського індивідуума, мусульманської родини, мусульманського уряду, мусульманської держави, які

належить створити ісламським країнам, що об'єднують всіх мусульман". Наголошується, що саме це "є наша мета та наш метод як мусульманського братства" [11].

Іслам – універсальна ідеологічна парасолька, яка не має на мусульманському Сході конкурентів серед політичних доктрин. Більшість членів єгипетських "Братів-мусульман" – це середній клас – лікарі, інженери, юристи, викладачі. Лідер асоціації Мохаммед Бадье має медичну освіту і викладає у провінційному вищому навчальному закладі. Отже, це достатньо забезпечені та освічені люди, які розуміють, що від обов'язкового носіння хіджабу у країну не прийде епоха щастя. Коран можна тлумачити по-різному, зокрема, зробивши акценти на виборності правителів, верховенстві закону або солідарності суспільства та обов'язковій допомозі нужденним. Сучасні помірковані ісламісти, такі як АБМ, "Ан-Нахда", представляють собою східний варіант соціал-демократів, й ісламська складова є їх відміною рисою та суттєво посилює позиції. Адже для жителів мусульманських країн вірність базовим положенням ісламу виявилась найбільш зрозумілим та доступним способом зробити суспільство більш вільним та справедливим. Вони декілька десятиліть дивились на те, що таке світський прозахідний режим і встигли переконатися, що ні свободи, ні справедливості від такого режиму чекати не слід. Тому можна припустити, що араби легко приймуть життя за законами ісламу (в осучасненому вигляді) замість світської стабільності. Й навряд чи сильно програють від такого обміну.

Негативним наслідком економічних реформ в арабських країнах стало розшарування суспільства та загострення соціально-економічних проблем, які сприймалися як явища, нав'язані Заходом. Ісламизм став формою соціального протесту бідних верств населення в умовах економічної кризи, яку переживають арабські країни, в ньому також втілюються настрої частини мусульман, яка вважає збереження ісламської релігії, культури та традиції необхідною умовою успішного розвитку суспільства. У 2000-ні рр. в арабських країнах посилюється тяжіння до мусульманської ідентифікації, особливо у молодіжному середовищі. Явище це не обмежується релігійним аспектом, а включає культурологічну та соціально-політичну сферу, що суттєво розширює коло носіїв таких переконань та їх "якість"

(рівень освіти, успішність, соціальне походження). Арабська молодь політизована, вона жваво цікавиться подіями у світі, гостро сприймає несправедливість та схильна до радикальних дій. Ісламське відродження сьогодні проявляється в більш частому зверненні до релігійної символіки та мови, експансії релігійної освіти, більш суворому дотриманні релігійних норм соціальної поведінки, причому добровільному, а не під тиском державних та громадських установ, у зростанні чисельності учасників релігійних церемоній, збільшенні впливу та чисельності ісламської опозиції на противагу світській.

Залишаються побоювання щодо можливості радикалізації ісламістів у разі їхнього приходу до влади, а від того й режимів арабських країн у цілому. Проте такі сценарії виглядають малоімовірними. Звісно, кожна країна має свою специфіку, але поки що арабські протести не демонструють домінування радикально-ісламістських сил та ідей. Самі протестні рухи очолювали світські люди. Звісно, помірковані ісламісти у владу прийдуть, але більшість спостерігачів вважає, що втілювати вони будуть "турецьку" модель. Адже еліта, що приходить у владу, прагне отримувати прибутки, що неможливо без інтеграції у світову економіку, а остання боїться радикалізму. Таким чином, модернізаційні процеси припинені не будуть, вони будуть адаптуватися до арабської дійсності за іншими моделями.

З самого початку модернізація на Близькому Сході носила ціннісний характер. Це був проект, ініційований частиною еліти, яка хотіла жити "як у Європі". Внутрішніх передумов для цього, створених розвитком виробничих сил, не було. Еліти самі стимулювали таке зростання. Бедуїни та селяни могли б ще довго жити традиційним устроєм. Прагнення ж еліт перебудувати суспільство на європейський манер зазнало поразки. Відбулася нерівномірна модернізація, яка призвела до того, що еліта справді стала жити як у Європі, але за рахунок недорозвиненості суспільства в цілому. Політичний іслам по суті є також продуктом західного модерну. Як зауважує директор наукових програм Фонда Марджані Ігор Алексеев, це фактично спроба вписати іслам у дизайн сучасного західного суспільства, зберігши ідею ісламської моралі та самоцінності ісламської соціонормативної системи, яка втілюється в проекти ісламської конституції, ісламської республіки, ісламської економіки [12].

У ході "арабських революцій" відбувається своєрідне оздоровлення суспільства. Експерти вважають, що найбільші шанси прийти до влади у ісламістів, яких підтримує основна маса народу. Прихід поміркованих ісламістів буде позитивним моментом. Адже політичний іслам за часи модернізації, поширення арабського націоналізму, панування авторитаризму, вестернізації теж пройшов шлях трансформації, внутрішньої еволюції, переосмислення ролі та ступеня прийнятності сучасних суспільно-політичних систем. Одночасно відбуватиметься подальша диференціація всередині політичного ісламу, особливо між радикалами та прагматиками.

Перевагою ісламу є комплексність дії цього фактора. В умовах кризи іслам зберігає свою привабливість: релігійно освяченим механізмом соціальної підтримки, реальною реалізацією соціальних програм ісламістськими організаціями; як сила, яка довела свою здатність відтворювати стандарти соціальної справедливості, освячені релігією, як наднаціональна платформа консолідації суспільних сил Арабського світу, як засіб захисту цивілізаційних цінностей.

Можна припустити, що ми стаємо свідками народження нового ісламського релігійно-політичного проекту консолідації арабських держав ініційованого, як уявляється, елітами консервативних режимів, як найбільш перспективного з точки зору збереження суверенітету та оздоровлення суспільства на основі зрозумілих соціокультурних основ. Такий проект може стати основою для об'єднання ресурсів арабських країн та інтеграції їх у потужну економічну та політичну спільноту – умму, яка функціонує на основі єдиних цивілізаційних цінностей. Тому активна протидія республіканізму, яку ми спостерігаємо у ході "арабських революцій", можливо, є частиною реалізації такого проекту.

Отже необхідно в черговий раз осмислити роль ісламу у сучасних процесах. Для арабського суспільства іслам залишається ядром суспільних цінностей, основою творчого потенціалу та виконує функцію "національної ідеї", яка здатна об'єднати суспільство. Тепер поміркованому політичному ісламу меншою мірою властивий нігілізм та максималізм у сприйнятті сучасності. Він не відкидає технології, приватну власність, ринок,

але наполягає на збереженні моральних регулятивів суспільного життя, які зафіксовані в релігії. Звісно, ісламісти досить легко можуть переходити від поміркованості до радикалізму, але це не означає що такий сценарій неминучий.

Еволюція соціально-економічних та політичних систем Арабського Сходу відбувається шляхом адаптації традиційних структур до умов модернізації при вирішальній ролі традиції й ісламу. Природа соціальних протестів, що охопили арабські країни, показує, що патронажно-клієнтальні відносини для населення виступають найбільш зрозумілим, доступним та надійним механізмом забезпечення соціальних гарантій. Сприймається така система опіки та підпорядкування як справедлива та природна. Адже вона не залежить від везіння, курсу акцій, а визначається від народження місцем у соціальній ієрархії – воно може бути невисоким, але все одно гарантує соціальний захист.

Соціокультурні основи ісламської цивілізації виявляються не просто стійкими, а такими, що забезпечують існування суспільства, зазнаючи тільки косметичних змін.

Список використаної літератури:

1. Подцероб А.Б. События в Тунисе: причины и последствия. 07.02.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
2. Подцероб А.Б. – Там же.
3. Субботин А. Арабский мир и глобализация. 17.08.2005 [Електронний ресурс] / Известия. – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/news/305234>
4. Рябов П.П. Йемен: конец режима президента А.А. Салеха?! 21.03.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/21-03-11.htm>
5. Берберский С.С. К ситуации в Иордании. 09.03.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
6. Берг И.С. Первые плоды "Арабской весны": мнения экспертов 03.06.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
7. Сапронова М.А. О поправках к египетской конституции 29.03.2011 [Електронний ресурс] / Ближний Восток: информационный центр. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
8. Сапронова М.А. О поправках к марокканской конституции. 05.07.2011 [Електронний ресурс] / Ближний Восток: информационный центр. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

9. Кирсанов Е.Е. Ближний Восток: не очень политкорректные размышления. 04.02.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

10. Филатов С. Тунисский бунт. Бессмысленный и беспощадный, 21.01.2011. [Електронний ресурс] / Русский обозреватель. – Режим доступу: <http://www.rus-obr.ru/idea/9335>

11. Берг И.С. Немецкие эксперты о вероятности прихода к власти в Египте "братьев-мусульман" и его последствиях. 22.02.2011 [Електронний ресурс] / Институт Ближнего Востока. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

12. Алексеев И. Ислам и модерн. [Електронний ресурс] / Эксперт №1 (735) 28.12.2010. – Режим доступу: <http://www.islamnews.ru/news-32281.html>

Стаття надійшла до редакції 02.10.2011 р.

УДК 327. 8 (5)

С. Гуцало, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ АРАБСЬКОГО СВІТУ В КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЙОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Стаття присвячена історії, сучасному стану і перспективам інтеграції Арабського світу в контексті зміцнення його цивілізаційної еволюції після подій "Арабської весни".

Ключові слова: Арабський світ, "Арабська весна", цивілізаційна еволюція, умма, ассабія, Ліга арабських держав.

Гуцало С. Перспективы интеграции Арабского мира в контексте укрепления процессов его цивилизационной эволюции.

Статья посвящена истории, современному состоянию и перспективам интеграции Арабского мира в контексте укрепления его цивилизационной эволюции после событий "Арабской весны".

Ключевые слова: Арабский мир, "Арабская весна", цивилизационная эволюция, умма, ассабия, Лига арабских государств.

Gutsalo S. Perspectives of the Arab World integration in the context of strengthening of processes of its civilizational evolution.

© С.Гуцало, 2012

The article is devoted to the history, contemporary situation and perspectives of the Arab world integration in the context of strengthening of its civilizational evolution after the events of the Arab spring.

Key words: the Arab World, the Arab spring, civilizational evolution, ummah, assabiyah, the League of Arab States.

Країни Близького Сходу сьогодні стоять перед вибором шляхів подальшого розвитку. Проблеми ухвалення правильного рішення і розробки оптимального політичного та економічного курсу, значною мірою і у сфері політичної та економічної інтеграції, ускладнюються масштабністю, комплексністю і нагальністю завдань, які постають перед новими (нехай і тимчасовими, як в багатьох країнах) керівниками зазначених держав в умовах дуже непростой глобальної та регіональної ситуації, що у регіональному аспекті характеризується існуванням декількох зон нестабільності на сході (Ірак, Афганістан, Ємен) і на заході (Палестина, Ізраїль, Ліван, Алжир, Лівія, Сирія, Туніс, Єгипет) регіону.

Керівники політичних сил більшості держав регіону змушені констатувати, що всупереч величезним прибуткам від експорту нафти і незважаючи на різні декларовані моделі розвитку, їм не вдалося забезпечити швидкий перехід переважно традиційної економіки їхніх країн до постіндустріальної фази, вдосконалити загальну структуру виробництва.

Незважаючи на успіхи Саудівської Аравії та інших держав Аравійського півострова, Арабський світ загалом продовжує залишатись одним із найнерозвинутіших господарських осередків планети з сукупним ВВП на середину поточної декади в 1,7 трлн дол. (за паритетом купівельної спроможності), який становив лише 2,8% світового валового продукту, середньорічними темпами економічного піднесення в останні 20 років близько 3–4%, майже повною незалученістю до глобалізаційних процесів. Наприклад, згідно з дослідженнями професора Йельського університету М. Нолада, арабські країни, за винятком секторів енерговидобутку та індустрії туризму, "мають вкрай обмежені зв'язки із зовнішнім світом, за якими б критеріями ці зв'язки не оцінювались, чи то промислова торгівля, імпорт товарів капітального призначення – з високим змістом технологічної складової, – іноземні інвестиції, використання іноземних